

РАДЯНІЗМИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПЕРЕКЛАДНІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ ПОСТРЕВОЛЮЦІЙНИХ РОКІВ: ВІД НЕОЛОГІЗМІВ ДО ІСТОРИЗМІВ

Людмила Томіленко

(Україна)

У статті на матеріалі російсько-українських словників 1918–1933 років розглянуто місце й роль у мові так званих радянізмів (новотворів радянської доби). Простежено динаміку їх розвитку від 20-х років ХХ і дотепер. З'ясовано особливості подання досліджуваної радянської лексики в сучасних лексикографічних джерелах.

Ключові слова: радянізми, перекладний словник, загальномовний словник, неологізми, історизми.

SOVIETISMS IN THE UKRAINIAN TRANSLATION LEXICOGRAPHY OF POST-REVOLUTIONARY YEARS: FROM NEOLOGISMS TO HISTORISMS

Ljudmyla Tomilenko

On the material of the Russian-Ukrainian dictionaries of 1918–1933, the place and role in the language of the so-called sovietisms (the neologisms of the Soviet era) was considered. The dynamics of their development from the 20th years of the 20th century to the present are traced. The peculiarities of the presentation of the Soviet lexis in modern lexicographic sources are revealed.

Keywords: sovietisms, translation dictionary, general dictionary, neologisms, historisms.

Віднедавна увагу сучасних дослідників й усіх поціновувачів українського слова дедалі більше привертає післяреволюційний період розвитку вітчизняного мовознавства. Значний інтерес спостерігається й до словникарської спадщини початку минулого століття як важливої й несправедливо забутої сторінки історії української лексикографії. Упродовж останніх років з'явилися й дисертації, присвячені дослідженню “репресованих” словників, зокрема “Російсько-українського словника” (1924–1933 рр.) за редакцією А. Кримського та С. Єфремова (далі – РУС-24–33). Це, наприклад, праці А. Руссу “Префіксальне дієслівне термінотворення в «Російсько-українському словнику» (1924–1933 рр.)” (2016 р.), Ю. Поздрань “«Російсько-український словник» за редакцією А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова в історико-лінгвістичному контексті” (2017 р.) тощо.

Вітчизняні дослідники (П. Гриценко, Є. Карпіловська, Л. Масенко, О. Тищенко, Ю. Поздрань та ін.) неодноразово наголошували й наголошують на важливості вивчення праць українських лексикографів

постреволюційного періоду, оскільки, як зазначає Ю. Поздрань, на початку ХХ ст. саме українське словникарство відіграло важливу роль у бурхливому процесі самозбереження та самозахисту. Найпліднішим та багатонадійним був період із 1921 до 1933 рр., який увійшов в історію як “золоте десятиліття” (Поздрань 2017, 15). На думку Є. Карпіловської, укладаючи новітні словники, необхідно “порушити й проблему усунення деформацій у структурі й системі української мови за радянський період” (Карпіловська 2011, 278). Важливо також обміркувати роль у цьому процесі “повернених до активного обігу академічних словників 1920-х–1930-х років, «золотого десятиліття» українського національно-культурного відродження” (Карпіловська 2011, 278).

Чимало мовознавчих праць, зокрема й різноманітних словників післяреволюційної епохи, починаючи з дев'яностих років ХХ ст., було перевидано та (або) оцифровано. Не можна не зауважити, що нинішні мовознавці здебільшого схильні до ідеалізування лексикографічних джерел першої третини ХХ ст. Не маючи перед очима всього реєстру української лексики (оскільки словники переважно російсько-українські), науковці обмежуються вибіркоvim аналізом окремих груп слів, що не сприяє цілісному уявленню про реальний склад досліджуваних лексиконів. Ніхто, безумовно, не заперечує важливості й неоціненності лексикографічної спадщини зазначеного історичного періоду (особливо академічного “Російсько-українського словника” (1924–1933 рр.)) для сучасників. Однак й у РУС-24–33, як і в більшості словників, є свої хиби. Тому, на наше переконання, необхідно об'єктивно й неупереджено підходити до вивчення вмісту будь-яких лексиконів. Зробити загальні висновки про особливості подання лексики, її написання, творення тощо можна лише за умови комплексного й ґрунтовного вивчення реєстрового складу лексикографічної праці, яка нас цікавить.

Завдяки створенню лексикографічним системам, про які неодноразово згадувалося в попередніх дослідженнях (публікації в співавторстві з О. Рабульцем), уже отримано весь реєстр українських слів трьох популярних перекладних словників післяреволюційних років: “Словника московсько-українського” (1918 р.) В. Дубровського (далі – СМУ), “Російсько-українського словника” (1918 р.) С. Іваницького й Ф. Шумлянського (далі – РУС-18) та “Російсько-українського словника” (1924–1933 рр.) за редакцією А. Кримського й С. Єфремова. А побудована на їхній основі іменникова база допомагає відібрати й проаналізувати всі групи субстантивів, зафіксованих у названих працях.

У цій розвідці розглянемо досить цікавий з історичного погляду пласт лексики, що міститься в згаданих перекладних словниках, – радянські реалії (найчастіше їх ще називають радянськими чи “советизмами”), тобто “слова, словосполучення, фразеологізми всесоюзного контексту, що відображають соціалістичну дійсність і несуть певну суспільно-політичну чи виробничу інформацію, пов'язану з історією і життям нашої країни, з радянським способом життя” (Доменко 2012). Простежимо їх розвиток й

особливості подання в сучасних загальномовних лексикографічних джерелах.

Аналізуючи мовну політику 20-х років ХХ ст., Ю. Шевельов зауважує, що українська мова “ввібрала в себе численні советизми, особливо в ділянках адміністративній та ідеологічній. Були це переважно кальки російських термінів, хоч сліпе копіювання тоді ще не набрало сили (так російський *комбед* – комітет сільської бедноти – став українським *комнезамом* – комітетом незаможних селян; російський *дом крестьянина* – українським *селянським будинком* і т. п.)” (Шевельов 1987, 130). Висновок Ю. Шевельова знаходимо і в наукових розвідках сучасних дослідників. Зокрема, М. Сливка стверджує, що “здебільшого слова-радянізму утворювалися російською мовою, а потім калькувалися чи запозичувалися мовами народів СРСР” (Сливка 2013, 331).

Загалом у всіх трьох словниках нараховується близько 300 слів на позначення радянських реалій. Однак майже всі вони містяться лише в реєстрі РУС-24–33. У СМУ і РУС-18 цих одиниць ще не зафіксовано. Є тільки запозичені із західноєвропейських мов іменники *пролетар* (СМУ), *пролетаріят* (СМУ) і *пролетаріат* (РУС-18), *пролетарії* (РУС-18), що стали широко відомими й активно вживаними за радянських часів. Отже, згідно з матеріалами дослідження, можемо зробити висновок, що активне творення й використання радянізмів, які ще були по суті неологізмами, розпочалося приблизно у 20-х роках ХХ століття. Майже всі новоутворені лексеми належать до суспільно-політичної та економічної царин.

Значна частина слів, зафіксованих у РУС-24–33, є поняттями на позначення одиниць, пов’язаних із правлячою партією, радянською армією, з ідеологією марксизму-ленінізму. Деякі з розглянутих одиниць є запозиченнями, які “обросли” дериватами: *більшовик*, *більшовизм*, *більшовицький*; *комуна*, *комунар*, *комунарка*, *комунець*, *комунізація*, *комунізування* (*скомунізування*), *комунізм*, *комуніст*, *комуніст-партієць*, *комунія*, *комунка*; *марксизм*, *марксист*, *марксистський*, *марксівецький*, *марксознавець*, *марксознавство*; *ленінець*, *ленінізм*, *ленініст*, *ленінка*, *ленінський*; *партієць*, *партійник*; *червоноармієць* (*червонець*), *червоноармійський*, *червоногвардієць*, *червоногвардійський*, *червонофлотець* тощо.

Принагідно зазначимо, що в словнику подано також чимало словосполучень із лексемами *комуна*, *комуніст*, *комунізм*. Наприклад: *справи комуни*, *жити комуною*, *робітнича комуна*, *сільськогосподарська комуна*, *член комуни*, *справжні комуністи*, *партійний комуніст*, *переконаний (щирий) комуніст*, *близький (до) комунізму*, *воєнний комунізм*, *заповіти комунізму*, *визнавати комунізм* і *признаватися до комунізму* (рос. *исповедывать коммунизм*), *гасла комунізму*, *визнавець комунізму* (рос. *последователь коммунизма*), *проповідь комунізму* і *комуністична проповідь*.

Майже всі названі вище слова, за винятком, скажімо, іменників *комунець*, *комунізація*, *комунка*, *ленініст*, відомі й дотепер та містяться в

сучасних словниках. Стилістично маркованими (як історизми) є лише слова *більшовик*, *червоноармієць*, *червоногвардієць*, *червонофлотець* та похідні від них лексеми. Іменник *партієць*, уживаний раніше на позначення члена комуністичної партії, нині йменує й особу, що належить до будь-якої партії.

У РУС-24–33 з'являється неологічна лексика (а нині вже історична) на позначення нових реалій економічної галузі, зокрема сільського господарства: *колгосп*, *колгоспний*, *колгоспник*, *колгоспниця*, *колективізатор*, *колективізація*, *колективізм*, *колективізований*, *колективізування*, *колективізувати*, *колективізуватися* тощо.

Добре відомо, що радянська влада люто ненавиділа й переслідувала своїх класових противників і всіх незгодних із її ідеологією. Тому не випадково за часів СРСР з'являється немало лексики, зокрема емоційно забарвленої, на позначення всього ворожого. У РУС-24–33 можна натрапити, наприклад, на такі одиниці (переважно запозичені), що за радянських часів мали виражене негативне ставлення: *контрреволюційний*, *контрреволюційність*, *контрреволюційно*, *контрреволюціонер*, *контрреволюціонерка*, *контрреволюція*; *куркульха*, *куркуляка*, *куркулячка*, *куркуляччя*, *куркуль*, *куркулька*, *куркульня*, *куркульство*, *куркульський*, *куркулячий*, *по-куркульському*, *по-куркулячому* тощо.

Знижена семантика слова *куркуль* у реєстрі академічного “Російсько-українського словника” (1924–1933 рр.) навіть підкріплена цитатою з тодішніх газет: *Куркулям нема місця в сільраді* (Пр. Правда)¹⁷. Зафіксовано також кілька словосполучень із прикметниками *куркульський*, *куркулячий*: *куркульська верства села*, *куркульський син*, *куркуляча вдача*.

Щодо іменника-історизма *куркуль*, то тепер він набув нових розмовних та іронічних значень – ‘дбайливий заможний господар’ і ‘хитрий, скупуватий чоловік’. А ось, приміром, похідних *куркулячка*, *куркуляччя*, *по-куркулячому* ні в “Словнику української мови” в 11-ти томах (СУМ-11), ні в сучасних словниках не зафіксовано. Слово ж *контрреволюція* та його похідні нині є стилістично нейтральними й не мають негативного відтінку.

Усе сказане в попередньому абзаці підтверджує висновок Є. Карпіловської про те, що “радянські мовні стереотипи нині демонструють не лише відхід у пасив мови або набуття негативних, іронічних оцінних конотацій. Спостерігаємо в них і протилежний процес – нейтралізацію негативної оцінки” (Карпіловська 2012, 90).

Упадає в око, що в РУС-24–33 зафіксовано дуже багато абrevіатур. І це не випадково. Адже, як стверджує російський мовознавець Д. Алексєєв, у післяжовтневий період у російській мові (а відповідно і в українській – Л. Т.) розвинувся новий спосіб словотворення – абrevіація. Саме після революції цей спосіб став продуктивним і поширеним, виробилися й закріпилися основні різновиди й моделі абrevіатур, почався процес удосконалення абrevіації й норм функціонування абrevіатурної лексики.

¹⁷ “Пролетарська Правда”, 1928–31 рр.

Абревіація дореволюційних часів перебувала лише в зародку (Алексеев 2010).

Зауважимо, що РУС-24–33 фіксує не лише новоутворені аббревіатури, а й досить багато похідних від них слів. Отже, нижче розглянемо найпоширеніші аббревіатурні одиниці.

1. Складноскорочені назви зі словом “комуністичний” (*комакадемія*, *Комінтерн*, *комосередок*, *компартия*, *комсомол*, *комчванство*). Подано також чимало похідних одиниць від аббревіатури “комсомол” (*комсомолець*, *комсомолізм*, *комсомоля*, *комсомолка*, *комсомоля* (*комсомоленья*), *комсомольський*) та похідний іменник від скорочення “Комінтерн” – *комінтерновець*.

Майже всі наведені приклади містяться й у сучасних словниках, але вже з поміткою “іст.” (історизм, історична лексика). Не маркованим поки що залишилося слово *компартия*. Хоч у зв’язку з декомунізацією й заборонаю згаданої партії в нашій державі, очевидно, що й сама лексема незабаром зазнає пасивізації.

2. Ціла низка назв народних комісаріатів і комісарів (скорочення в однині – *наркомат* і *нарком*): *Наркомважпром* (Народний комісаріат важкої промисловості) і *наркомважпром* (народний комісар важкої промисловості), *Наркомвійськ* (Народний комісаріат військових справ) і *наркомвійськ* (народний комісар військових справ), *Наркомвійськмор* (Народний комісаріат військових і морських справ) і *наркомвійськмор* (народний комісар військових і морських справ), *Наркомвну(тр)справ* (Народний комісаріат внутрішніх справ) і *наркомвну(тр)справ* (народний комісар внутрішніх справ), *Наркомвну(тр)торг* (Народний комісаріат внутрішньої торгівлі) і *наркомвну(тр)торг* (народний комісар внутрішньої торгівлі), *Наркомвод* (Народний комісаріат водного транспорту) і *наркомвод* (народний комісар водного транспорту), *Наркомгосп* (Народний комісаріат комунального господарства) і *наркомгосп* (народний комісар народного господарства), *Наркомзаксправ* (Народний комісаріат закордонних (чужоземних) справ) і *наркомзаксправ* (народний комісар закордонних (чужоземних) справ), *Наркомзв’язку* (Народний комісаріат зв’язку) і *наркомзв’язку* (народний комісар зв’язку), *Наркомздорів’я* (Народний комісаріат охорони здоров’я) і *наркомздорів’я* (народний комісар охорони здоров’я), *Наркомзем* (Народний комісаріат земельних справ) і *наркомзем* (народний комісар земельних справ), *Наркомзовнішторг* (Народний комісаріат зовнішньої торгівлі) і *наркомзовнішторг* (народний комісар зовнішньої торгівлі), *Наркомлегпром* (Народний комісаріат легкої промисловості) і *наркомлегпром* (народний комісар легкої промисловості), *Наркомліс* (Народний комісаріат лісової промисловості) і *наркомліс* (народний комісар лісової промисловості), *Наркомнац* (Народний комісаріат національних справ) і *наркомнац* (народний комісар національних справ), *Наркомос* (Народний комісаріат освіти) і *наркомос* (народний комісар освіти), *Наркомпостачання* (Народний комісаріат постачання) і

наркомпостачання (народний комісар постачання), *Наркомпоштель* (Народний комісаріат пошти і телеграфу) і *наркомпоштель* (народний комісар пошти і телеграфу), *Наркомпраці* (Народний комісаріат праці) і *наркомпраці* (народний комісар праці), *Наркомробселін* (Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції) і *наркомробселін* (народний комісар робітничо-селянської інспекції), *Наркомсоцзабез* (Народний комісаріат соціального забезпечення) і *наркомсоцзабез* (народний комісар соціального забезпечення), *Наркомторг* (Народний комісаріат торгівлі) і *наркомторг* (народний комісар торгівлі), *Наркомфін* (Народний комісаріат фінансів) і *наркомфін* (народний комісар фінансів), *Наркомхарч* (Комісаріат народного харчування) і *наркомхарч* (комісар народного харчування), *Наркомшлях* (Народний комісаріат шляхів) і *наркомшлях* (народний комісар шляхів), *Наркомюст* (Народний комісаріат юстиції) і *наркомюст* (народний комісар юстиції).

Зауважимо, що з усіх перерахованих назв комісарів і комісаріатів у СУМ-11 та в сучасних загальномовних словниках зафіксовано лише історизми *нарком* і *наркомат*.

3. Крім слів попередньої групи, у РУС-24–33 подано й інші назви зі словом “народний”: *наросвіта* (похідні – *наросвітовець*, *наросвітівка*, *наросвітівський*, *наросвітянський*), *нарсуд*, *нархарч* (похідні – *нархарчовець*, *нархарчівка*, *нархарчівський*).

Усі названі одиниці, за винятком абревіатур *наросвіта* і *нарсуд*, відсутні в СУМ-11 і сучасних загальномовних словниках.

4. Скорочення зі словом “культурний”: *культармієць*, *культробота* (*культробітник*, *культробітниця*), *культшефство*.

З наведених іменників застарілим є лише найменування *культармієць*. Замість лексем *культробітник* і *культробітниця* ще в СУМ-11 зафіксовано назви *культпрацівник* і *культпрацівниця*.

5. Низка слів – різноманітних часткових та ініціальних абревіатур, пов'язаних з економічним, культурним, суспільно-політичним і т. ін. життям країни: *виконком*, *завгосп*, *завкани*, *завком* (*завкомівець*, *завкомівський*), *загс*, *зернорадгосп*, *КІМ*, *колгосп* (*колгоспник*, *колгоспниця*, *колгоспний*), *комбайнбуд*, *комнезам*, *крайвиконком*, *леннабір*, *ліспромгосп*, *літгуртківець* (цікаво, що слова *літгурток* не зафіксовано), *ліквідком*, *лікнеп*, *міжробдопомога*, *місцевком* (*місцевкомівець*, *місцевкомівський*), *неп* і *непа*, *РСІ* (*Робселін*), *Селінтерн*, *сельком*.

Деякі з названих слів, як бачимо, добре відомі й закріпилися в сучасній українській мові дотепер: *виконком*, *завгосп*, *ліспромгосп*, *літгуртківець*, *місцевком* тощо. Віднедавна стали історизмами, але ще активно вживаються, наприклад, назви *загс*, *колгосп* (та похідні). А слово *лікнеп*, ставши історизмом у його первинному значенні (‘ліквідація неписьменності’), сьогодні набуло нової семантики – ‘здобування елементарних знань із будь-якої галузі’.

Зрозуміло, що, зважаючи на історичні, політичні, соціально-економічні чинники, частини наявних у РУС-24–33 абревіатур уже не знайдемо в

сучасних загальномовних словниках. Це переважно політичні поняття, зокрема складноскорочені слова на позначення комісаріатів і комісарів, що зникли ще до розпаду СРСР. Деякі з розглянутих найменувань стали історизмами ще за радянських часів. Зокрема, у СУМ-11 ремарку “іст.” мають, наприклад, такі слова: *комакадемія*, *Комінтерн*, *комнезам*, *комсередок*, *РСІ* і *Робселін* тощо.

За спостереженням українських мовознавців, саме “зміна радянської парадигми дійсності зумовлює перехід значної частини лексики до розряду історизмів. Це стосується назв партійних та громадських організацій, слів з радянیزованим ідеологічним забарвленням” (Клименко, Карпіловська, Кислюк 2008, 3).

Отже, згідно з результатами проведеного дослідження, перші російсько-українські перекладні словники післяреволюційних років, зокрема “Словник московсько-український” В. Дубровського й “Російсько-український словник” С. Іваницького та Ф. Шумлянського ще не містять у своїх реєстрах лексики на позначення радянських реалій. Значну частину слів-радянїзмів уже фіксує академічний “Російсько-український словник” за редакцією А. Кримського та С. Єфремова. Більшість із розглянутих одиниць нині перейшла до пасивного фонду української мови. Проте є лексика, що збереглася в активному вжитку з первинною чи видозміненою семантикою й донині.

Алексеев, Д. (2010). *Сокращенные слова в русском языке*. URSS. Москва. Електронний ресурс, режим доступу: <http://urss.ru/cgi-bin/db.pl?lang=Ru&blang=ru&page=Book&id=82806> [Дата останнього доступу 24.07.2018].

Доменко, А. (2012). *Особливості перекладу реалій-радянїзмів (на матеріалі англomовного перекладу роману Олеса Гончара “Собор”)*. Електронний ресурс, режим доступу: http://www.rusnauka.com/11_NPE_2012/Philologia/6_108338.doc.htm [Дата останнього доступу 24.07.2018].

Карпіловська, Є. (2011). *Призабуті ресурси української номінації (за матеріалами словників 1920–1930-х років)*. У кн.: *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія*. Видавничий дім Д. Бураго. Київ. С. 278–284.

Карпіловська, Є. (2012). *Реакція мови на зміну суспільних стереотипів*. Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки (Мовознавство). 137. С. 88–91.

Клименко, Н. Карпіловська, Є., Кислюк, Л. (2008). *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі*. Видавничий дім Д. Бураго. Київ.

Поздрань, Ю. (2017). *“Російсько-український словник” за редакцією А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова в історико-лінгвістичному контексті*. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Інститут української мови НАН України.

Сливка, М. (2013). *Функціональна вагомість українських реалій соціально-станової структури суспільства*. Сучасні дослідження з іноземної філології: збірник наукових праць. 11. С. 325–335.

Шевельов, Ю. (1987). *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус*. Сучасність. Мюнхен.